

КОЛОДІЙ Анатолій Миколайович,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
головний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту правотворчості та
науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України
ORCID ID: 0000-0002-6647-700X

ТЕРНАВСЬКА Вікторія Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту правотворчості та
науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України
ORCID ID: 0000-0003-2102-619X

ЛАПКО Анатолій Григорович,

кандидат юридичних наук,
заступник директора з організаційних питань
Науково-дослідного інституту правотворчості та
науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України
ORCID ID: 0009-0007-7044-0078
Україна

ТОТАЛІТАРНИЙ ДЕРЖАВНИЙ РЕЖИМ – АНТИПОД ДЕМОКРАТИЧНОЇ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ

Найбільш розповсюдженими тенденціями формування конституційно-правової політики держав сучасного світу є формування правової держави та громадянського суспільства, де пріоритетами виступають права, свободи та законні інтереси людини і громадянина, створення всіх необхідних передумов для розвитку вільної, правоосвіченої особистості, яка здатна бути свідомим і активним учасником громадсько-політичних процесів.

Багато держав декларує права, свободи та законні інтереси людини і громадянина у своїх національних конституціях, але чи має місце у дійсності можливість користуватися ними, про це яскраво свідчить форма державного режиму, який є певною мірою «лакмусовим папірцем», за допомогою якого можна визначити відповідність між проголошеними положеннями, насамперед, форми державного правління та їх реальним втіленням у життя. Це пов'язано з тим, що і монархії і республіки можуть бути як

реальними, так і номінальними (формальними). Державний режим, як вид політичного режиму, являє собою сукупність засобів, методів і способів здійснення державної влади у суспільстві¹. Як постійний прояв політичної організації влади, режим є інституційною формою правління держави та залежить від держави як її інституційної системи відліку. Отже, держава сприяє здійсненню влади шляхом монополізації влади та засобів, необхідних для підтримки своїх монополій, однак режим використовує державу для реалізації своїх цілей, він водночас визначає та формує державу за формою та змістом².

Концептуальні підходи до типології державного режиму

Відомо, що майже всі сучасні уряди, незалежно від форми державного правління, тобто монархічної чи республіканської, декларують однакову політику, але фактично має місце різне ставлення владних інститутів до суспільства, його інституцій, окремих громадян³. Державний режим допомагає відрізнити демократичну форму держави, що реально забезпечує політичну свободу й антидемократичну, за якої політична свобода або ще не досягнута, або придушується. Різниця демократичних і антидемократичних державних режимів посвідчує, що суб'єкти державного спілкування в номінальній монархії лише формально можуть бути підданими, але фактично вони є громадянами, які можуть активно брати участь у формуванні та здійсненні реальної державної влади. І навпаки, можливими є випадки, коли за антидемократичного державного режиму в номінальній республіці більшість громадян фактично можуть перетворитися в пасивний об'єкт влади, підвладних, які не здатні впливати на формування і здійснення влади.

Державні режими дуже різні, але, як правило, конкретизують та деталізують основні показники форми державного правління та державного устрою в конкретній країні.

Демократичний державний режим – це стан політичного життя суспільства, за якого державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні та діяльності державних органів, дотриманні прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина.

1 Лемак В. В., Попович Т. П. Державний режим як теоретико-правова категорія (поняття, критерії для видової класифікації). Публічне право. 2014. № 4. С. 178

2 Stawski T. P. The state-regime-nexus: law and legal order. Z Vgl Polit Wiss. 2021. Volume 15. P. 357-373. URL: <https://doi.org/10.1007/s12286-021-00508-2>

3 Juan J. Linz. Totalitarian and Authoritarian Regimes. Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publisher. 2000. 343 p. P. 49–51. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=8cYk_ABfMJIC&oi=fnd&pg=PP9&ots=0nlSVvs4tVt&sig=eBJZWgk4jPlWOpd_yr1WXKhXAQ&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

Демократичний державний режим має кілька основних різновидів:

- *ліберально-демократичний*, заснований на системі гуманістичних принципів здійснення державної влади, проголошення людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, визнанні прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, забезпеченні рівності всіх перед законом;
- *консервативно-демократичний*, побудований на переважному застосуванні таких принципів, засобів та методів державного управління, які склалися історично та традиційно і отримали закріплення у свідомості суспільства, є характерними саме для цієї держави, що не бажає перейти до нових форм і методів державного управління;
- *радикально-демократичний*, здійснюється шляхом постійного введення нових форм реалізації державної влади, використання рішучих заходів для підвищення ефективності державного управління⁴.

Антидемократичні державні режими – це режими, за яких має місце часткове або повне відсторонення народу від державної влади, державна влада здійснюється шляхом обмеження та порушення формально проголошених прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина.

Формами антидемократичного державного режиму є:

- *деспотичний державний режим*, тобто режим необмеженої влади і свавілля в управлінні при відсутності його правових і моральних основ, повній безправності підданих. Нерозривно пов'язаний з деспотичними формами монархічного правління. Такий тип державного режиму був характерним переважно для рабовласницьких типів держав;
- *авторитарний державний режим*, за якого інститути демократії існують формально, державні рішення приймаються правлячою елітою, функції якої не обмежуються законом, офіційно визнається пріоритет публічних інтересів над приватними інтересами. Авторитарний державний режим може бути двох видів: революційний, що спрямований на зміну існуючої державної або політичної системи; стабілізаційний, який зорієнтований на збереження існуючої державної або політичної системи. Авторитарний державний режим, як правило, є перехідним або до демократичного або до тоталітарного державного режиму;

⁴ Гапоненко В. Демократія як універсальна модель політичного режиму: міф чи реальність? *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2011. Випуск 4 (54). С. 161–172; Robert Elgie. The classification of democratic regime types: conceptual ambiguity and contestable assumptions. *European journal of political research*. 1998. Volume 33. Issue 2. URL: <https://doi.org/10.1111/1475-6765.00381>

- *тоталітарний державний режим є крайньою формою авторитарного*⁵ та, у вітчизняних юридичних виданнях, *характеризується такими ознаками:*
- 1) народ повністю відстороняється від державної влади, яка формується без фактичної участі народу і не контролюється ним. Надміру централізованою, моністичною структурою влади, в якій панівна група не несе відповідальності перед виборним органом і не може бути позбавлена влади інституційними засобами; влада на всіх рівнях формується через закриті канали, бюрократичним шляхом;
 - 2) держава прагне до глобального панування над усіма сферами суспільного життя, державного контролю в економіці, політиці, культурі, засобах масової інформації, особистому житті людини і громадянина тощо. Монопольним політичним контролем, особливо, над економікою та іншими сферами суспільства; в суто тоталітарному суспільстві жодна з його сфер не вільна від контролю;
 - 3) особистість знецінена, вона виступає як засіб для досягнення державних цілей;
 - 4) пануванням принципу «дозволено тільки те, що прямо передбачено законом»;
 - 5) ідеологічною одноманітністю, застосуванням засобів соціальної демагогії. Наявною монопольною, деталізованою ідеологією, що легітимує режим й обґрунтовує його історичну місію;
 - 6) відкритим застосуванням державою збройного примусу відносно суспільства;
 - 7) відсутністю реальних прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина;
 - 8) ігноруванням інтересів національних меншин, корінних народів, інших соціальних та етнічних груп;
 - 9) здійсненням диктатури однієї партії та заборонаю будь-якої (політичної, економічної, ідеологічної та іншої) опозиції. Влада належить масовій політичній партії, організованій не демократично довкола лідера та забезпечується шляхом її зрощення з державними органами й повного одержавлення суспільства;
 - 10) мілітаризацією громадянського життя;

5 Paul C. Sondrol. Totalitarian and Authoritarian Dictators: A Comparison of Fidel Castro and Alfredo Stroessner. *Journal of Latin American Studies*. 1991. Volume 23. Issue 3. P. 599

- 11) політизацією, регламентацією та санкціонуванням всієї життєдіяльності суспільства; терористичним поліцейським контролем за поведінкою громадян;
- 12) громадсько-політичні, недержавні організації існують формально, стають продовженням тих чи інших державних або партійних організацій, їхня діяльність докладно регламентується⁶.

Різновидами тоталітарного режиму визнаються расистський, фашистський, військово-диктаторський, хунтівсько-поліцейський та інші аналогічні режими.

Тоталітаризм в сучасному світі.

XXI ст. характеризується глобальними процесами у сфері політики, економіки, духовності, соціально-гуманітарній, екологічній, інформаційній сфері з точки зору забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина. За останні півстоліття з'явилося декілька т.з. нових поколінь прав людини. Разом з тим, існують держави у сучасному, здебільшого ліберальному світі, які заперечують чи грубо порушують права та свободи людини і громадянина навіть першого покоління, насаджуючи і пропагуючи в суспільстві ідеологію тоталітаризму (франц. *totalitarisme*, від пізньолат. *totalis*, лат. *totus* – повний, увесь, цілий, той, що охоплює усе загалом), на якій ґрунтується тоталітарний державний режим. Сам термін «*тоталітаризм*» був запровадженим у 20-х рр. XX ст. теоретиком італійського фашизму Джованні Джентіле, який у 1923 р., будучи членом ліберальної партії, отримав посаду міністра освіти в уряді Б. Муссоліні. Інколи стверджують, що термін «тоталітаризм» було введено в обіг 1923 р. італійським політиком Джованні Амендолою, який використовував його на означення політичного ладу фашистської Італії для підкреслення відмінностей цього ладу від відомих в історії прикладів диктатури. Б. Муссоліні так характеризував тоталітаризм: «Все в державі, нічого поза державою, нічого проти держави»⁷. У 1925 р. Дж. Джентіле публікує «Маніфест фашистських інтелектуалів до інтелектуалів всіх націй», а в 1929 р. видає свою книгу «Основи фашизму», в якій фашизм інтерпретується як нова політична ідея або віра, завдання якої – створення нової «етичної держави».

В умовах тоталітаризму держава, політична влада повністю підпорядковують собі суспільство і особистість, усі сторони їх життєдіяльності, придушують права, свободи та законні інтереси людини і громадянина. Тобто,

6 Калиніна А. О. Виникнення тоталітаризму: умови формування та типології. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Випуск 51. С. 268–269.

7 Там само. С. 266–267.

тоталітаризм – система державно-політичної влади, яка регламентує усі суспільні та приватні сфери життя людини та громадянина і не визнає автономії від держави таких, у переважній більшості, недержавних сфер людської життєдіяльності, як економіка, господарство, культура, виховання, сім'я, релігія.

Один із найбільш відомих дослідників тоталітаризму Реймон Арон виділяє *п'ять його головних ознак*:

- тоталітаризм виникає в режимі, що надає якій-небудь одній партії монопольне право на політичну діяльність;
- ця партія має на озброєнні ідеологію, котрій вона надає статус єдиного авторитету, а в подальшому – і офіційної державної доктрини;
- для поширення офіційної доктрини держава наділяє себе виключним правом на силовий вплив і на засоби переконання. Держава і її представники керують усіма засобами масової інформації – радіо, телебаченням, пресою;
- більшість видів економічної і професійної діяльності знаходиться в підпорядкуванні держави і стають її частиною. Оскільки держава є невіддільною від своєї ідеології, то майже на всі види діяльності накладає свій відбиток офіційна доктрина;
- у зв'язку з тим, що будь-яка діяльність стала державною і підлеглою ідеології, будь-який огріх у господарській чи професійній сфері одразу перетворюється в огріх ідеологічний або, що ще більш ймовірно політичний. Результат – політизація, ідеологізація всіх можливих огріхів окремої людини і, як заключний акорд, терор, одночасно політичний, ідеологічний, поліцейський та особистісний⁸.

Об'єктивно виникнення тоталітаризму було зумовлене Світовою економічною кризою (Всесвітньою депресією) 1929–1933 рр., руйнуванням теорії «держави нічного сторожа», виникненням теорії «масового суспільства». Проте, практичне виникнення тоталітаризму стало можливим тільки в ХХ столітті завдяки економічному розвитку, розповсюдженню телекомунікаційних технологій і появі ефективних методів маніпуляції суспільством (передусім, пропаганди). Ці технології здатні забезпечити гарантовану масову підтримку керівництва країни, особливо якщо на чолі стоїть харизматичний лідер.

Не випадково вважається, що виникненню тоталітаризму передують глибока криза, що виражається в загостренні конфлікту між прагненням до

8 Арон Реймон. Демократия и тоталитаризм / Перевод с французского Г.И. Семенова. Москва: Текст. 1993. С. 110–111.

самореалізації і переважанню зовнішнього світу. Починаючи з XIX століття, цей конфлікт виявляє себе на кількох рівнях: соціальному (особистість проти народу), економічному (капіталізм проти соціалізму), ідеологічному (авторитаризм проти демократії) тощо.

Суб'єктивними передумовами тоталітаризму є соціальне відчуження населення, його віра у радикальні, швидкі та перспективні проекти перевлаштування соціуму, бажання щоб ним керувала «сильна» та, головним чином харизматична, особистість.

Соціальною базою тоталітаризму є маргінальні та люмпенізовані групи і прошарки населення. Тоталітарна особистість – це людина з нерозвинутим внутрішнім світом і саморефлексією, з відсутньою чи недостатньою самокритичністю, з невмінням адекватно-критично оцінювати навколишній світ і себе в цьому світі; однобока, одномірна, духовно рахітна особистість, яка не розвинула гармонійно свої духовні та інтелектуальні начала, в якій виникає авторитарне відчуження. Будучи залежною від обставин, влади, від власних вад, не має сили волі з ними боротись. Тоталітарна людина знаходиться у вузькому інформаційному полі, її формує однобічна, безальтернативна інформація, яка завжди сприймається, як істина і ніколи не піддається критичному аналізу, оскільки останнє вважається осудом зі сторони оточуючих і зрадою на думку офіційних представників тоталітарного державного режиму. Відчужена людина, у якій нема жагучого прагнення до істини та свободи, прагне знайти опору у міфі, а тому стає легкою здобиччю різного роду маніпуляторів, брехунів, перекупщиків голосів та грошей. Це наслідок глибокої внутрішньої самотності сучасної людини в середовищі прагматичних комунікацій.

Розрізняють два основні різновиди тоталітаризму: праворадикалістський (фашистська Італія, нацистська Німеччина, франкістська Іспанія) і лівоекстремістський (сталінський режим в СРСР, Кореїська Народно-Демократична Республіка із культом особистості навколо династії Кім).

Тоталітаризм, тоталітарний державний режим запроваджуються там де сформувалась тоталітарна структура. Остання – це організація, в основі якої лежить принцип централізму, багатоступеневої ієрархії, котрій притаманний всеохопний і поширений характер та діяльність якої відбувається за принципом абсолютного підпорядкування «згори-донизу». Тоталітаризм зазвичай передбачає наявність фігури вождя (фюрера), диктатуру і терор, регулярну мобілізацію населення в масові організації, ізоляцію або вбивство фактично або потенційно незгодних.

Базова засада ідеології будь-якої тоталітарної структури – ствердження ідеї вищості, обираності членів структури відносно усіх інших. Ця ідея може набувати найрізноманітніших форм і проявляється у широкому спектрі: від ствердження моральної, етичної переваги членів групи над не членами до заперечення будь-яких морально-етичних засад, норм і принципів у відносинах з не членами групи. Іншими словами, ця ідея може мати позитивне забарвлення, коли ідеологія структури стверджує, що її члени є кращими від інших людей внаслідок приналежності до структури. Але вона може мати і негативне забарвлення, коли не члени структури взагалі людьми не визнаються і як рівноцінні з членами структури трактуватись не можуть, а член структури стає повноцінною людиною тільки через приналежність до неї. Очевидно, що про плюралізм, багатоманітність, толерантність, консенсусне погодження інтересів взагалі мова не йде. Нетолерантне, вороже ставлення до чужих завжди присутнє в ідеології будь-якої тоталітарної структури.

Як правило, головною засадою створення тоталітарної структури, яка відрізняє її від інших соціальних утворень, є *відсутність раціонально обґрунтованої мети її створення та існування*. Ціль створення тоталітарної структури завжди лежить поза межами доцільності, логічної обґрунтованості чи природної або соціальної необхідності. Прикладом тут є комуністичні тоталітарні держави, створені для «побудови комунізму». При цьому в усій комуністичній літературі, починаючи від «Маніфесту Комуністичної партії» до рішень партійних з'їздів донині існуючих правлячих комуністичних партій, немає пояснення, що ж таке «комунізм», які його ознаки, закономірності існування та розвитку, форми та механізми реалізації⁹. У програмі комуністичної партії Радянського Союзу була спроба охарактеризувати комунізм як «суспільний лад, при якому матеріальні блага поллються повним потоком»¹⁰. Однак треба визнати, що це визначення не містить сутнісних, змістовних або навіть формальних ознак комунізму, як майбутнього суспільного та державного ладу, а тому, за будь-яких інтерпретацій, не може вважатися досконалим та науково обґрунтованим.

Тоталітарна структура, на відміну від інших соціальних утворень, прагне *регламентувати і підпорядкувати не тільки зовнішні прояви люд-*

9 Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. М.: Политиздат, 1989. 62 с.

10 Тимошенко В. Чому українські комуністи не святкують 50-ліття Програми будівництва комунізму? Уніан. 4 листопада 2011 р. URL : <https://www.unian.ua/common/564695-chomu-ukrajinski-komunisti-ne-svyatkuyut-50-littya-programi-budivnitsva-komunizmu.html>

ської поведінки, але і внутрішній світ людини. Якщо в будь-якій соціальній структурі зовнішнє дотримання встановлених правил і норм є запорукою успішного і комфортного перебування індивіда у цій структурі, то для тоталітарної структури цього недостатньо. В тоталітарній структурі дотримання правил зовнішньої поведінки є обов'язковим, але не це основне. Тоталітарна структура потребує не тільки нормативної поведінки, для неї важливо не тільки і не стільки щоб її члени виконували встановлені вимоги, – вона вимагає любові до себе, своєї пріоритетності в системі цінностей її членів. Саме тому тоталітарна держава знищує не тільки тих, хто відкрито виступає проти неї, але й тих, хто відкрито і повсякчасно не декларує своєї відданості, захоплення, підпорядкованості. При цьому відсутність у поведінці особи певних протиправних діянь жодним чином не є гарантією перед репресіями. Тому для тоталітарних структур характерними є масові акції, на яких кожен, належний до неї, має в установленому порядку демонструвати свою відданість і любов. Відсутність на цих акціях, ухилення від участі у них є однією з найбільших провин члена структури, за що, обов'язково, має наступити певний вид відповідальності.

Тоталітарна структура може існувати у формі таких організацій: релігійна секта, злочинне угруповання, правоохоронний орган, військовий підрозділ, політична партія та тоталітарна держава. Кожна з них має власну специфіку.

Тоталітаризм, тоталітарний державний режим зумовлюють виникнення *тоталітарного суспільства*. У своїй роботі «Тоталітарна диктатура і автократія» Карл Фрідріх і Збігнев Бжезинський, на основі емпіричного порівняння сталінського СРСР, нацистської Німеччини і фашистської Італії, сформулювали визначальні ознаки тоталітарного суспільства, а саме:

- наявність однієї всеосяжної ідеології, на якій побудована політична система суспільства;
- наявність єдиної партії, зазвичай керованої диктатором, яка зливається з державним апаратом і таємною поліцією;
- вкрай висока роль державного апарату, проникнення держави практично в усі сфери життя суспільства;
- відсутність плюралізму в засобах масової інформації;
- жорстка ідеологічна цензура всіх легальних каналів надходження інформації, а також програм середньої та вищої освіти. Кримінальне покарання за розповсюдження незалежної інформації;

- значна роль державної пропаганди, маніпуляція масовою свідомістю населення;
- заперечення традицій, зокрема традиційної моралі, і повне підпорядкування вибору засобів поставленим цілям (побудувати «нове суспільство»);
- масові репресії та терор з боку силових структур;
- знищення громадянських та особливо політичних прав та свобод людини і громадянина;
- централізоване планування економіки;
- майже всеосяжний контроль правлячої партії над збройними силами і розповсюдженням зброї серед населення;
- прихильність до експансіонізму;
- адміністративний контроль над відправленням правосуддя;
- прагнення стерти всі кордони між державою, громадянським суспільством і особистістю¹¹.

Відправною точкою тоталітарного державного режиму є декларація якоїсь вищої мети, в ім'я якої режим закликає суспільство позбутись усіх політичних, правових, суспільних та інших традицій, що іманентні усім іншим народам, суспільствам та державам. Вивчення тоталітаризму переконує, що після придушення традиційних суспільних інститутів (референдумів, виборів, зборів, мітингів, походів, демонстрацій, народних обговорень та ініціатив тощо), людей легше згуртувати в єдине ціле і переконати пожертвувати будь-якими іншими цілями заради досягнення головної.

Ще однією рисою тоталітарного державного режиму є обґрунтування організованого і масштабного насильства проти певної численної етнічної або соціальної групи (наприклад, євреїв у нацистській Німеччині чи заможних селян у сталінському СРСР). Такі групи, як правило, звинувачуються у ворожих діях проти держави і у періодичних труднощах.

Узагальнюючи усе вищевикладене, можна стверджувати, що є усі підстави виокремити наступні ознаки сучасного тоталітарного державного режиму:

1. Відстороненість народу від публічної влади (державної, муніципальної). Утворення, функціонування і припинення здійснення публічної влади поза волевиявленням народу або його частини.

2. Ліквідація багатопартійності і демократичних інститутів влади, особливо народовладдя, референдумів, виборів, конституціоналізму, парла-

11 Friedrich Carl J., Brzezinski Zb. Totalitarian dictatorship and autocracy. / Carl J Friedrich, Zb. Brzezinski. – Cambridge (Mass.): Harvard university press, 1965. 438 p.

ментаризму тощо. Встановлення однопартійної системи і культу вождя (Муссоліні, Сталін, Гітлер та ін.).

3. Зрощування партійного і державного апарату, за якого партійні структури починають монополізувати та реалізувати владні повноваження, підмінюючи державний апарат.

4. Створення системи масових громадсько-політичних організацій, які охоплюють всі вікові верстви суспільства (жовтєнята, піонери, комсомол, профспілки, комуністична партія – в СРСР), що забезпечує правлячому режиму повний контроль над усіма верствами суспільства, їх постійну та цілеспрямовану ідеологічну обробку.

5. Налагодження всеохоплюючого державного контролю за суспільством, усіма сферами його життя (політикою, економікою, культурою). Поступове підпорядкування суспільства державі. Одержавлення економіки. Встановлення повного контролю над виробництвом, розподілом та обміном продукції та суспільних благ, запровадження, як домінуючої, державної форми власності, головним чином на засоби виробництва.

6. Мілітаризація економіки, що спричиняє положення за якого однією з найбільш важливих і розвинених галузей економіки є військова економіка, а це зумовлює гонку озброєнь, зростання військових витрат з бюджету держави, посилення військово-промислового комплексу і, як наслідок, наростання явищ внутрішньої економічної кризи, виснаженні бюджету держави, падіння внутрішніх економічних показників, зниження життєвого рівня основної маси населення, відставання держави у галузі соціальної сфери.

7. Агресивний характер зовнішньої політики її ідеологізація (у СРСР – реалізація світової революції, у Німеччині – встановлення у світі «нового порядку») тощо.

8. Створення образу ворога (справжнього чи міфічного). Розгортання масової агітації та пропаганди з метою мобілізації населення для реалізації загарбницьких планів і ліквідації політичних конкурентів в середині країни.

9. Використання дармової примусової праці. Особливо ця система була розвинута в СРСР (ГУЛаги, політизолятори, Управління Соловецьких таборів особливого призначення, будинки ув'язнення, ізолятори, виправно-трудова колонія, виправно-трудова табори, бюро примусових робіт тощо).

10. Масові репресії, як засіб боротьби з опонентами і як система масового залякування.

11. Ідеологічна обробка населення. Повний контроль над системою освіти, виховання, засобами масової інформації тощо.

12. Ігнорування прав та свобод людини і громадянина. Людина розглядається як «гвинтик» великого державного механізму.

13. Підпорядкування громадянського суспільства державі, що, насамперед, виражається у прагненні привести інститути громадянського суспільства до єдиної уніфікованої моделі у сфері: управління, власності, системи господарювання, світосприйняття, культури, виховання, свідомості, моди тощо.

14. Опора виключно на власні, здебільшого мілітаризовані та воєнізовані, сили тощо.

Отже, ґрунтуючись на теорії та практиці демократичної конституційно-правової політики, разом з тим можна стверджувати, що тоталітарний державний режим попри абсолютну більшість негативних моментів виконав важливу історичну місію, сутність якої у наступному:

По-перше, як будь-яке історичне явище тоталітарний державний режим потребує детального вивчення та об'єктивної оцінки, насамперед, для формування теорії застереження, від його пропагування та наслідування, наступних поколінь.

По-друге, ставши засобом для деяких країн у здійсненні «доганяючого» розвитку завдяки повному одержавленню економіки, мобілізації усіх ресурсів для досягнення певної грандіозної мети (побудувати комуністичне суспільство, досягти світового панування, догнати та перегнати провідні країни в економічному розвитку тощо), тоталітарний державний режим, на початку його запровадження, створює ілюзію стрімкого розвитку, проте він виявляється не здатним здійснити випереджаючого та постійного розвитку, забезпечити еволюційну перспективу розвитку. А за досягнуті грандіозні результати (в СРСР перехід до індустріального суспільства був здійснений за декілька десятиліть) доводиться платити занадто високу ціну – мільйони людських життів, а у кінцевому результаті повна неефективність економічної моделі.

По-третє, тоталітарний державний режим став кривавим прикладом того, до чого призводить ігнорування прав, свобод та законних інтересів окремої людини. За роки свого існування тоталітарний державний режим довів, що це швидкоплинний і мобілізуючий режим, який більш-менш ефективно діє лише в екстремальних ситуаціях і не здатний закласти основи довгострокової позитивної перспективи. Крах всіх тоталітарних державних режимів супроводжувався відкатом країн у їх розвитку